

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ (З ГАЛУЗЕЙ ЗНАНЬ)

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ АСОЦІАТИВНО ПОВ'ЯЗАНИХ ЛЕКСЕМ LINGUISTIC ANALYSIS OF ASSOCIATED LEXEMES

УДК 81'373

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/73.8>

Ахмад І.М.,

канд. філол. наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови
технічного спрямування № 1
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Лисенко Т.П.,

викладач кафедри англійської мови
технічного спрямування № 1
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Кондрашова А.В.,

викладач кафедри англійської мови
технічного спрямування № 1
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджуються особливості актуалізації часових значень у лексемах, асоціативно-семантично пов'язаних із назвами частин доби. У ній обґрунтовуються принципи включення лексем до складу асоціативно-семантичних груп, що визначається роль контексту у виявленні асоціативно-семантичних зв'язків каузема з рефлексемами. Також розглянуто чинники, що впливають на актуалізацію у тих чи інших елементів значення слова. Об'єктом аналізу виступають слова з темпоральною та квалітативно-темпоральною семантикою. Розглядаються такі об'єднання, як асоціативне поле, асоціативно-семантичне поле, асоціативно-образне семантичне поле, асоціативно-семантична група, асоціативно-семантична структура, що досліджуються в рамках лексичної, комунікативної та когнітивної семантики, лінгвостилістики. Також простежується історія вивчення вербальних асоціацій, визначаються чинники, що зумовлюють їхнє виникнення. Асоціативно-семантична група займає особливе місце серед лексичних парадигм, що традиційно виділяються. Він формується як з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків реалій навколишнього світу, і з урахуванням смислових взаємодій лексем у мові. Склад та структура цієї парадигми обумовлена семантичною структурою вихідного слова. Ґрунтуються на схожості номінованих реалій, рефлексів, що представляють семантичний атрибут, загальний для кауземів, у рамках цієї парадигми, розподілені за денотативними зонами. Кожен із членів АСГ може виглядати як каузем по відношенню до інших слів. Таким чином, формується асоціативно-семантична група другого рівня, рефлексів другого рівня діють як збудники АСГ третього рівня тощо. Разом члени АСГ всіх рівнів, прямо чи опосередковано семантично пов'язані з вихідною кауземою, утворюють асоціативно-семантичну структуру.

Ключові слова: асоціативно-семантичне поле, асоціативно семантична група, асо-

ціат, сема, семантична ознака, каузема, рефлексема, денотативна зона.

The article investigates the features of actualization time values in lexemes, associative and semantically associated with the names of the day. It summarizes the principles of inclusion of lexemes in the associative-semantic groups, defines the role of context in identifying associative-semantic relationships of *kauzeme* with *reflexeme*. Also the factors affecting the actualization in the context of certain elements of the word are analyzed. The object of the analysis is the words with temporal and qualitative-temporal semantics. Associations such as associative field, associative-semantic field, associative-shaped semantic field, associative-semantic group, associative-semantic structure, studied in the framework of lexical, communicative and cognitive semantics, linguistic stylistics are considered. The history of the study of verbal associations is also traced, the factors determining their occurrence are determined. The associative-semantic group occupies a special place among traditionally distinguished lexical paradigms. It is formed both on the basis of cause-effect relations of the realities of the surrounding world, and taking into account the semantic interactions of lexemes in the language. The composition and structure of this paradigm is due to the semantic structure of the original word. Based on the similarity of the nominated realities, the reflexes that represent the semantic attribute common to the *kauzemes*, within the given paradigm, are distributed along the denotative zones. Each of the members of the ASG can appear as a *kauzeme* in relation to other words. Thus, an associative-semantic group of the second level is formed, the second-level reflexes act as causative agents for the ASG of the third level and so on. Together, the members of ASGs of all levels, directly or indirectly semantically related to the original *kauzema*, form an associative-semantic structure.

Key words: associative-semantic group, associative-semantic structure, associate, seme, semantic sign, *cauzeme*, *reflexeme*, denotative zone.

Перші наукові роботи, в яких викладені ідеї існування системних відносин між лексичними одиницями, з'явилися ще на початку ХХ ст. Однак розуміння лексики як системи сформувалося лише до середини ХХ ст., коли в мовознавстві остаточно закріпилося поняття семантичного поля.

Термін «семантичне поле» на початку 20-х рр. ХХ ст. використовував Г. Іпсен, проте, засновником теорії семантичного поля вважається Й. Трір [4, с. 152]. Серед його продовжувачів особливо слід відзначити ще одного основоположника структурної семантики – Л. Вайсгербера. Однією з головних ідей його концепції була наступна: значення слова не може бути повноцінно сформульовано

без порівняння зі значеннями одиниць одного семантичного поля.

Однією з основних властивостей семантичного поля є наявність семантичних відносин між його складовими.

Таким чином, до другої половини ХХ ст. серед вчених остаточно закріпилася думка про те, що асоціативно пов'язані слова часто бувають пов'язані семантично (роботи О. О. Залевської, Ю. М. Караулова, А. П. Клименко, та ін.) [2, с. 91]. Більш того, наявність у слів спільних елементів значення є одним з факторів, що визначає виникнення асоціацій (згадаємо слова Ф. де Соссюра про те, що «асоціація може зближувати слова,

пов'язані між собою тільки за змістом», тобто саме значення слова визначає його асоціативні зв'язки.

Як відомо, поняття асоціативне поле ввів в науковий обіг Ш. Баллі. Він же запропонував розрізняти близькі й далекі асоціації: «...небо швидше наводить на думки про зірку, хмару, синє, тощо, ніж про дорогу або будинок». У сучасній лінгвістиці в такому випадку мова йде про семантичний простір між асоціантом та асоціатом.

Під асоціативним полем в лінгвістиці в даний час розуміють «сукупність асоціатів, тобто реакцій на слово-стимул». Як і будь-яка польова структура, АП складається з ядра, яке утворює найбільш частотні реакції, та периферії. Як зазначає Т. В. Жеребило, в асоціативному полі відображаються лінгвістичні параметри слова, його семантичні, тематико-ситуативні та оцінно-прагматичні зв'язки, що мають значення в текстотворенні, а також комунікативні властивості слів [6, с. 68]. Виникнення асоціацій обумовлено як власне лінгвістичними (специфікою лексичного значення; стилістичним маркуванням; граматичними особливостями; фонетичної оформленістю слів, тощо), так і екстралінгвістичними факторами (творчою активністю мовника; тематичною та ситуативною орієнтацією лексичних одиниць).

Асоціативні зв'язки лексем лежать в основі формування асоціативно-образного семантичного поля (АОСП), під яким розуміють «об'єднання одиниць лексико-фразеологічного рівня на підставі спільності метафорично переосмисленої фізичної ознаки матеріальних об'єктів (що представляє властивості фізичного порядку, які сприймаються органами чуттів), що входить в семантику цілого комплексу образних засобів в різних аспектах образної інтерпретації цієї ознаки».

В рамках семасіології розглядає асоціативно-семантичні зв'язки лексем Т. В. Слива. Поряд з загальноновизнаними вона виділяє новий тип лексичної парадигми – асоціативно-семантичну групу, члени якої є частиною асоціативного поля, але включає в себе тільки ті (граматично однорідні) лексеми, в семантичній структурі яких представлені однакові семи.

Принципи формування асоціативно-семантичних груп. У лексикології та семасіології традиційно виділяють два основних принципи об'єднання слів: семантичний і тематичний (денотативний). Перший ґрунтується на інтегрально-диференціальних ознаках лексем (за таким принципом утворюються омонімічні, синонімічні та антонімічні парадигми, лексико-семантичні групи, тощо [55, с. 38]. В основі другого лежать екстралінгвістичні фактори (так формуються тематичні, гіпер-гіпонімічні, холо-партитивні групи і т. ін.). Виділяючи АСГ, Т. В. Слива об'єднала обидва підходи. Нова парадигма «являє собою сукупність лексем, що позначають поняття, об'єднані причинно-наслідковими

зв'язками і поряд з цим мають в семантичній структурі однакові семи, які знаходяться в особливого роду відносинах». У роботі «Асоціативно-семантична група як форма парадигматичної організації лексики» дослідник звертає увагу на той факт, що члени загальноприйнятих парадигм пов'язані між собою на рівні ядерних сем. Так, члени синонімічного ряду корелюють на рівні ядерної семантичної ознаки, розрізняючись периферійними семами: світитися «випромінювати світло» – сяяти «світлитися яскраво» – променитися «світлитися променями» [7, с. 28]. Ядерна інтегральна ознака представлена і у членів антонімічної парадигми, наприклад, сема «світло» у дієслів загоратися та згасати. Інтегральна гіперсема об'єднує лексеми, що утворюють тематичні, гіпер-гіпонімічні парадигми, лексико-семантичні групи слів.

Оскільки досі в лінгвістиці немає єдиного принципу розмежування ядра і периферії лексичного значення слова (одні відносять до ядерних сем обов'язкові, необхідні компоненти значення, тобто ті, що представлені в словникової дефініції, інші обмежуються лише архісемою, виникла необхідність уточнення визначення асоціативно-семантичної групи, яке звучить наступним чином: «АСГ, будучи частиною асоціативного поля, як і будь-яка інша лексична парадигма, включає в себе граматично однорідні лексеми (слова однієї частини мови), в семантичній структурі яких представлені однакові елементи [8, с. 43]. При цьому гіперсема вихідного слова (кауземи) в семантичній структурі асоціатів (рефлексем) репрезентує диференційну семантичну ознаку, тобто виступає в ролі гіпосеми, і навпаки, родові семи рефлексем в складі кауземи є семами видовими».

Методи вивчення АСГ. При вивченні асоціативно-семантично пов'язаних слів в залежності від поставлених завдань можуть бути використані різні методи наукового пізнання, як універсальні, так і спеціальні.

Загальнонауковими теоретичними методами є аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування та ін. Аналіз і синтез дозволяють отримати цілісне уявлення про об'єкт дослідження. За допомогою аналізу цілісний об'єкт ділиться на складові, після вивчення ознак і властивостей яких за допомогою синтезу відновлюється цілісність вихідного об'єкту.

Реалії навколишньої дійсності утворюють системи з різноманітними зв'язками і відносинами між елементами. Ця системність знаходить відображення на рівні мови, обумовлює структурність лексичного рівня мови. Всебічно охарактеризувати суттєві ознаки мовних одиниць (в нашому випадку лексичні значення слів, їх системні зв'язки, відносини в межах лексико-семантичних парадигм) можливо лише за умови вивчення їх місця і ролі в системі цілого [2, с. 28]. В результаті, завдяки

таким операціям, як аналіз та синтез, формується уявлення як про ціле (асоціативно-семантичну групу, асоціативно-семантичну структуру), так і про його компоненти (кауземи та рефлексми) з урахуванням їх внутрішньої природи.

При цьому для визначення загальних властивостей і ознак лексем-членів АСГ використовується прийом узагальнення. Даний прийом тісно пов'язаний з абстрагуванням, за допомогою якого виявляються основні властивості, ознаки об'єкта, залишаючи осторонь його менш істотні сторони, що дозволяє об'єднати одиниці в один клас. У нашому випадку абстракція ототожнення сприяє об'єднанню в особливу групу (денотативну зону, асоціативно-семантичну групу, асоціативну структуру) деякої кількості мовних одиниць (лексем) з урахуванням виявлення найбільш суттєвих семантичних ознак.

У мовознавстві для дослідження лексико-семантичних парадигм застосовуються різні спеціальні методи і прийоми – дистрибутивний, логіко-семантичний, статистичний і т. ін. Оскільки метою нашого дослідження є виявлення системних зв'язків лексем на основі їх семних взаємодій, в якості основного власне лінгвістичного методу нами був використаний структурний метод. Так, для визначення структури лексичних значень членів парадигм, для виявлення інтегральних та диференційних семантичних ознак застосовувалися компонентний (дискретний) і дефініційний аналіз лексичних значень слів [3, с. 255]. За допомогою ремотиваційного (аналіз значення виробляє слова шляхом аналізу значення його дериватів) і дистрибутивного аналізу уточнювалася семантика деяких лексем.

Визначення структури АСГ і АСС, виділення денотативних зон проводилося із застосуванням категоріального аналізу. Його використання обумовлене визнанням того факту, що в основі об'єднання лексем в мові, а також їх зв'язків у мовній свідомості людини лежить системність позамовної дійсності.

В межах асоціативно-семантичної групи рефлексми групуються відповідно до того, за допомогою якої семантичної ознаки вони пов'язані з каузею. Крім того, на основі подібності номінованих реалій, лексеми розподіляються по денотативних зонах. Так, до однієї денотативної зони відносяться рефлексми дощ, злива, мряка, тощо, пов'язані з каузею осінь за допомогою семантичної ознаки «вид опадів».

У даній роботі для позначення компонентів лексичного значення використовуються терміни сема і семантична ознака. Останній означає одиницю змісту слова більш високого рівня узагальнення, при цьому сема розглядається як його конкретне вираження, втілення. Наприклад, семантична ознака «температура повітря» може

бути представлена семами «тепло», «холод», «спека», «мороз», «прохолода», «заморозок», тощо. Семи, що виділяються шляхом компонентного аналізу, об'єднуються в одиницю вищого порядку – семему.

Якщо основною одиницею лексичної семантики є слово, то елементарною одиницею є лексико-семантичний варіант (ЛСВ). Термін лексико-семантичний варіант ввів у науковий обіг О. І. Смирницький. ЛСВ «розрізняються своїми лексичними значеннями (причому відмінність між цими значеннями виявляється у їх звукових оболонках)». Подібно слову, ЛСВ є двосторонньою одиницею і являє собою єдність матеріального знаку та елементарного значення, тобто являє собою сукупність всіх граматичних форм певного слова, співвіднесених з одним з його значень (семемою).

Поряд з цим, як зазначає Т. В. Слива, кожна рефлексма в складі АСГ може сама виступати в ролі стимулу, утворюючи асоціативно-семантичну групу другого рівня, навколо рефлексми другого рівня об'єднуються рефлексми третього рівня і т. д. Рефлексми всіх рівнів, асоціативно і семантично пов'язані з вихідною каузею, об'єднуються в асоціативно-семантичну структуру [4, с. 160]. Наприклад, в асоціативно-семантичну групу слова весна входить лексема тепло, яка є каузею роздільнооформленої рефлексми танення снігу

Дослідження асоціативно-семантичних зв'язків членів лексико-семантичної групи «пори року» показало, що максимальна «глибина» асоціативно-семантичної структури становить три рівня. Даний факт не суперечить «правилу шести кроків» Ю. М. Караулова, який відзначав, що «ланцюжок, що зв'язує два будь-яких слова в словнику, не тільки завжди існує, але для довільно обраних слів він ніколи в сумі не перевищує шести кроків до спільного елемента».

Таким чином, при виділенні АСГ і АСС як особливих лексико-семантичних парадигм враховуються два основні принципи об'єднання слів: семантичний (на основі семних взаємодій лексем) і денотативний (на основі екстралінгвістичних факторів). І АСГ, і АСС включають в себе лексеми, які містять в семантичній структурі однакові семи і при цьому позначають поняття, об'єднані причинно-наслідковими зв'язками у позамовній дійсності.

В кінці ХХ ст. факт наявності семантичного зв'язку між асоціативно пов'язаними словами став безсумнівним. Численні дослідження показали, що в основі парадигматичних відносин лексем лежать різні типи вербальних асоціацій: семантичні асоціації зумовлюють появу нових ЛСВ багатозначних лексем; омоніми асоціюються на рівні форми; члени синонімічного ряду пов'язані

асоціаціями за подібністю, а антонімічного – за протилежністю; члени тематичної, гіпер-гіпонімічної, лексико-семантичної груп також асоціюються, що обумовлено наявністю інтегральної гіперсеми. Таким чином, семантичний зв'язок лексем служить передумовою для їх асоціювання.

Вивчення семантичної близькості асоціативно пов'язаних слів є досить актуальним напрямком сучасної лінгвістики. В рамках асоціативної семантики вивчаються принципи класифікації асоціативно пов'язаних мовних одиниць, їх типологія, смислові відносини між словом-стимулом і його асоціатами. Такі поняття, як асоціативне поле, асоціативний ряд, асоціативно-семантичне поле, асоціативно-семантична група, асоціативно-семантична структура, асоціативно-образне семантичне поле, досліджуються в рамках семасіології, лінгвостилістики, комунікативної семантики, лінгвістики тексту т. п.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ахмад І.М., Чмель В.В. Вивчення в лінгвістиці асоціативно зв'язаних слів, Теоретичні питання культури, освіти та виховання, Збірник наукових праць. Випуск 2(60), 2015 р., Вид. центр КНЛУ, Київ, 2019. С. 90.
2. Попович М. В. Поняття “дискурс” у метафоричному та логіколінгвістичному розумінні. Філософська думка. 2003. Вип. 1. С. 27–36.
3. Потебня А. Думка та мова, Освіта України Київ, 2008, с. 300.
4. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) К., 1999. С. 147.
5. Fludernik, V. The Fictions of Language and the Languages of Fiction. London: Routledge. 1993 doi: org/10.4324/9780203451007
6. Kent G. H., Rosanoff A. J. A study of association in insanity. American Journal of Insanity. 1910. v. 67. P. 37–97.
7. Russel W. A., Jenkins J. J. The complete Minnesota Norms for Responses to 100 Words from Kent-Rosanoff Word Association Test. Minneapolis, 1954.
8. Saienko N.S., Semyda Ok.V., Akhmad In.M. Using Social Networks in Teaching ESP to Engineering Students. Advanced Education, [S. l.]. 2020. ISSN 2410-8286. URL: <http://ae.fl.kpi.ua/article/view/198083>. P. 38–45.